

Вадим Василенко

●

«НЕБО НАД БОГОМ»: РУСЬКІ ПАРАФІЇ ВІННИЦІ У XVIII СТОЛІТТІ

●

Зінченко А. Руські парафії міста Вінниці у XVIII ст. / Центр історії Вінниці. Вінниця: ТВОРИ, 2020. 492 с.

DOI: 10.5281/zenodo.5799582

© В. Василенко, 2021. CC BY 4.0

Книга Арсена Зінченка «Руські парафії міста Вінниці у XVIII столітті» (Вінниця, 2020) – це, безперечно, подія в українському інтелектуальному житті: за складом джерельної бази, значущістю проблем і способами їхнього розв’язання, насиченістю фактами та виваженістю аргументації ця праця – нове й вагоме слово в сучасній історичній науці. Вона вперше в українській історіографії виводить руські парафії як самодостатніх історичних акторів на сцену національної історії, робить їх символічними репрезентантами руської (української) людності XVIII ст., а церковне життя (зокрема, його вінницький сюжет) – однією з важливих тем наукового дискурсу. Розгортаючи масштабну панораму церковно-релігійного життя Вінниці XVIII ст., А. Зінченко висвітлює історико-географічне, соціокультурне, державно-політичне тло проблеми, доводячи, що без знання та розуміння історії Церкви (зокрема, її регіонального виміру) неможливо вповні осягнути й повноцінно реконструювати національну історію. Історія руської (української) Церкви, а вірогідніше – динаміка змін, що мали вирішальне, іноді фатальне значення для її майбутнього (як і для уявлень про її минуле), стає для автора синонімом національної історії (чи історій: політичної, соціальної, культурної), а топос Вінниці – символом цієї історії: динаміка й масштаби загальноісторичних процесів українського Правобережжя відображаються тут в усій їхній складності й суперечності.

XVIII ст. – час надзвичайно цікавий і складний – особливо імponує А. Зінченку як белетристу й історика (цьому періоду присвячено декілька його історичних і художніх книг, зокрема: «Храми Якіма Погрібняка» 2016 р., «Цвіт півонії» 2016 р., «Данте в Гуманю» 2019 р., «Роздоріжжя» 2020 р.). Загалом зв’язок деяких наукових сюжетів А. Зінченка з художніми (почерпнутими здебільшого з архівних документів), як-от у «Роздоріжжі», – тема окремої розмови. Хоча в певних розділах А. Зінченко звертається до XVII ст. (яке заклало початок багатьом політичним і культурним подіям і процесам, що розвивалися згодом), хронологічні межі його дослідження охоплюють XVIII ст. (передусім його другу половину). Очевидно, цей період привабливий і тим, що, на відміну від не менш складних (і більш драматичних) XVI і XVII ст., краще репрезентований документально. А. Зінченко показує XVIII ст. як час перехідний в ідеологічному, культурно-політичному смислах, а тому важливий для розуміння української колективної ідентичності; зокрема витворення її проміжного (середнього) становища між польсько-республіканською (європейською) і російсько-імперською (азіатською) традиціями. Становлення української ідентичності (зокрема, церковно-релігійної) супроводжувалося болісними (нерідко трагічними) процесами асиміляції (національної, культурної, мовної – їхню глибину та незворотність нині важко недооцінити) так само, як і політично-адміністративного підпорядкування: ідеться про польську, а згодом і російську колонізацію (полонізацію і росіянізацію), які, попри загальні відмінності, були однаково масштабними й усеохопними, пронизували всі виміри суспільного життя, усі рівні соціальної ієрархії. А. Зінченко показує, як ці довготривалі колонізаційні процеси політично й культурно відобразилися на найуразливішій – духовній сфері національного життя, призвівши до занепаду, а згодом і втрати українцями своєї Церкви або її розполовинення в межах двох антагоністичних – католицької (у формі унії)

й московської (російсько-синодальної) Церков. Існування, а вірогідніше – виживання української (руської) Церкви в межах різних держав (польської та російської), за різних політичних режимів (шляхетської республіки й самодержавства), і пов'язані з ними зміни, що відбулися в її структурі, – це основний дослідницький сюжет «Руських парафій».

Фактично А. Зінченку йдеться про три суттєві зміни (чи зміщення), що відобразилися на різних рівнях соціального й духовного життя Вінниці й вінничан: занепад і животіння української Церкви (а вірогідніше – її уламків, збережених із давньокиївського часу), її витіснення унійною й католицькою, а згодом російсько-синодальною (московською) Церквами: конфлікт цих трьох церковних моделей, який був частиною значно глибших – політичних (державних) і, що важливіше, світоглядних, цивілізаційних протистоянь, цікавить дослідника як визначальний для всієї української історії (а отже, такий, що має значення для української сучасності). Історії руських парафій у праці А. Зінченка репрезентовані як цілісна, наділена власними, унікальними й водночас типовими рисами, складова соціокультурної історії Вінниці й усього українського Правобережжя XVIII ст. Ця особливість виводить його працю за рамки історичного краєзнавства і вводить її в загальнонаціональний наратив, опертий на перервану, однак суттєву за обсягом і змістом, українську історіографічну традицію.

Книга тематично, проблемно і хронологічно структурована: крім *Передмови* та об'ємного *Вступу* (який охоплює *Історіографію* і *Джерельну базу дослідження*), вона поділена на чотири концептуально завершені розділи, кожен із яких – на частини та параграфи, що розкривають різні аспекти досліджуваної теми й містять аргументовані відповіді на питання, порушені у *Вступі*. Крім *Висновків*, *Списку джерел і літератури*, іменного й географічного покажчиків, привертають увагу *Додатки* (упорядковані реєстри парафіян вінницьких церков Святих Покрови, Козьми і Дем'яна другої половини XVIII ст., численні таблиці з різними соціально-економічними, демографічними та ін. відомостями), а також низка ретельно й фахово підібраних ілюстрацій (здебільшого документів і мап, віднайдених автором і його колегами-істориками в українських і польських архівах).

Методологічний, історичний, культурологічний, біо- й бібліографічний контексти праці А. Зінченка доволі різноманітні – у ній запропоновано чимало нового, а також переглянуто дещо зі, здавалось би, добре відомого. Загалом висновки вченого ґрунтуються на об'ємній історіографії (здебільшого це праці класиків української історичної думки, дослідженнях польських істориків), величезному джерельному матеріалі, зокрема й архівному (маловідомі імена, події, факти), який він уперше вводить у науковий ужиток. Аналіз української та зарубіжної історіографії засвідчує глибоку обізнаність А. Зінченка з темою і матеріалом дослідження, а також – із низкою проблемних місць у висвітленні тих або тих сюжетів з історії української Церкви XVIII та попередніх століть. Так, він указує на потребу багатоаспектного підходу, який би подавав історію (зокрема, церковну) як цілісність (замість її фрагментизації), виявляє деяку залежність позицій істориків (єпархіальних або академічних) від їхніх політичних поглядів, ідеологічних або конфесійних установок, які впливають на форму і зміст творених ними наративів. Власну позицію А. Зінченку маніфестує через дискусію зі своїми сучасниками, підважуючи їхні аргументи, виявляючи підміну – невідповідне висвітлення фактів (як-от твердження про Житомирський Собор 1715 р. у праці І. Сковчиляса, перебільшений ним статус унійної Церкви як «третього рівноцінного партнера Речі Посполитої», яким вона, законодавчо не репрезентована, звісно, не була, чи його узагальнення про те, що «унійна церква стала чи не єдиною виразицею духовності руських мешканців Речі Посполитої» та ін.). Важливим є і наголошування А. Зінченком на відмінних, загалом неспівмірних ролях самої унійної Церкви в українському політичному, культурному житті XVII–XVIII ст. і другої половини XIX ст. Із притаманною йому скрупульозністю, розглядаючи різні за обсягом і змістом праці (від статей до монографій), А. Зінченко встановлює низку невідповідностей (аберацій) (наприклад, думку про ненасильницький характер поширення унії чи спробу подати її як єдиний чинник у бутті руської спільноти), прагнучи з'ясувати природу цих аберацій: політичну чи конфесійну заангажованість, правило групової консолідації та ін. Заслугою А. Зінченка є те, що, критикуючи проконфесійну чи ідеологічну спрямованість своїх опонентів, він зумів абстрагуватися від спокуси протиставлення унії православ'ю чи навпаки: загалом опозиції, які він вибудовує, мають не релігійне (православ'я – католицизм, різні течії православ'я: киево-руське – московське) або національне (українсько-польське, українсько-московське), а політичне (імперське – колоніальне) підґрунтя.

Джерельна база дослідження складається з ілюстрацій, у яких описується Вінницьке староство, актів візитацій унійних парафій (візитаційних протоколів), які почали використовувати вже в XIX – на початку XX ст. єпархіальні історики, метричних книг, документів різних за часом і походженням, що проливають світло на ті чи ті події і процеси подільського церковного життя XVIII ст. (серед найважливіших – літопис Вінницького

капуцинського монастиря, який охоплює події з вересня 1746 до початку листопада 1859 рр.). На основі цих та інших джерел (написаних переважно церковнослов'янською, давньоукраїнською та старопольською мовами) А. Зінченко відтворює стан і особливості української культури XVIII ст. (зокрема, її подільського варіанту).

У першому розділі «*Мережа руських парафій та їхній статус*» А. Зінченко охоплює низку проблем, пов'язаних із формуванням мережі парафій і монастирів у Вінниці, місцем і статусом латинських костьолів і руських церков, чисельністю вірян і межами вінницьких парафій, місцем руських церков у міському краєвиді Вінниці, їхнім зовнішнім і внутрішнім виглядом тощо. Саме поняття парафії, винесене в центральну позицію, у праці А. Зінченка виходить за межі власне конфесійного потрактування та набуває значення спільноти, об'єднаної не лише релігійними (визнанневими), а й соціальними, культурними, національними та іншими зв'язками: таким способом руські парафії постають репрезентантами української людності в межах Речі Посполитої, а після її поділу – Російської імперії. Життя парафіян у Вінниці XVIII ст. зображене в праці А. Зінченка доволі різноманітним (і не безконфліктним): співіснування в одному просторово-часовому континуумі різних віровизнань (із відмінністю їхніх історій і традицій), їхнє протиборство, яке було частиною загальних соціально-політичних, культурно-національних конфліктів, демонструє зародження і розвиток історичних процесів доби, сам хід історичного часу.

Звертаючись до джерел, першу згадку про присутність руської Церкви у Вінниці автор виводить із записів середини XVI ст. (церкви Покрови, Святих Козьми і Дем'яна та ін.). Розростання руських парафій, зміну їхніх топографічних меж і соціального складу парафіян автор пов'язує з динамікою заселення Вінниці та її передмість, іншими суспільно-політичними, демографічними процесами в житті міста й краю. Відносини руських (православної та унійної) і католицької (латинської) Церков – один із центральних конфліктів доби – автор трактує як несиметричні, заперечуючи, зокрема, думку А. Гіля та І. Скочилія про структурне домінування обох католицьких обрядів: «насправді ж панівною була Церква латинська», – наголошує він, а в іншому місці супроводжує свої міркування цитатою польського вченого Л. Бенквоського: «у думці вищого латинського духовенства Унійна Церква була, попри все, Церквою другого класу» (с. 101). Це домінування А. Зінченко пояснює привілейованим (закріпленим сеймовими конституціями й королівськими привілеями) статусом і підтримкою латинської Церкви вищою знаттю. Руські ж Церкви, наголошує він, мали статус нижчий (унійна), а православна опинилася поза законом. Значно складніші відносини між унійною (все ж толерованою владою) і православною (нелегальною) Церквами в XVII й XVIII ст., які, на думку А. Зінченка, стали «драматичною складовою і внутрішньою політики Речі Посполитої, і міжнародних протистоянь, і життя самої руської спільноти» (с. 95). Ця драма мала різні соціальні та політичні виміри, а її витоки крилися в поступовому, проте неухильному вигасанні української (руської) шляхти, її занепаді й асиміляції (латинізації й полонізації), внаслідок чого руська (зокрема, православна) Церква (як і спільнота) виявилася Церквою політично безправних і соціально упосліджених (незаможних міщан, різночинців, селян), Церквою «без голови», а її члени – парафіяни руських церков Вінниці – «мовчазним елементом релігійно-громадського життя міста» (с. 189). Безправність і упослідженість стосувалися умов життя, освітньо-культурного рівня (низької грамотності чи загалом безграмотності парафіян і священників), зовнішнього вигляду церков (демонстративний факт – закриття в 1778 р. вінницької братської школи – чи не єдиної, в якій навчання було руською мовою).

Відомості про чисельність, соціальний склад, демографію, інші кількісні (статистичні) показники А. Зінченко черпає з метричних книг церков Покрови Богородиці та Святих Козьми і Дем'яна, детально розглядаючи ці історичні пам'ятки в різних аспектах: соціальному, віковому, мовному та ін. Здійснюючи історично вірогідну реконструкцію зовнішнього вигляду (міського краєвиду) Вінниці XVIII ст., автор з'ясовує місце (топографічне й символічне) і вигляд (зовнішній і внутрішній) руських церков у ньому: «характер міського краєвиду формувался не лише під впливом містобудівничих традицій місцевої спільноти, але й залежав від статусу цієї спільноти, – стверджує він і додає: – Панівний статус польської спільноти визначав відповідне місце її храмових споруд у міській панорамі» (с. 117). Серед джерел, що дозволяють автору правдоподібно описати загальну панораму Вінниці кінця XVIII ст. і з'ясувати місце в ній руських Церков, а відповідно і статус їхніх громад, – об'ємна «Люстрація староств і королівщин у Брацлавському воєводстві» за 1789 р. (зокрема, люстрація Вінницького староства, у якій описано Вінницю), і «План міста Вінниці Брацлавської губернії» за 1793 р. На основі цих двох документів, складених приблизно в один і той самий час, але різними людьми (з різним підданством – польським і російським), А. Зінченко подає масштабну міську панораму Вінниці – розташування будівель, їхню кількість, призначення, характер забудови тощо. До свого аналізу він залучає й інші, дещо пізніші документи, як-от: «Топографічний опис Подільської губернії» за

1799 р. тощо. У цьому й інших розділах своєї праці А. Зінченко підходить до вивчення руських парафій і пов'язаних із ними Церков на інституційному рівні, з'ясовуючи їхню територіально-адміністративну й організаційну структури: діяльність православних і унійних митрополій, епархій, деканатів, парафіяльної мережі, системи братств і шкіл тощо.

У другому розділі «*Духовенство вінницьких парафій*» А. Зінченко досліджує імена (особистості) й ролі вінницького руського духовенства, рівень його освіченості, служіння й переступи, духовну мобілізацію вірян (характер їхньої побожності), процеси хрещення, одруження, погребання в родинах вінницьких священників і парафіян, ведення священниками господарства тощо. Автор нагадує про певною мірою демократичну процедуру обрання громадою (парафіянами) священника (пароха), яка в кожній із парафій мала свої особливості, й участь у ній (як дорадчого чи вирішального голосу) влади (старости). На основі зібраних (і відповідно систематизованих) документів (передусім метричних книг, актів візитацій XVIII ст.) А. Зінченко відтворює реєстр імен (із елементами біографій, датами їхнього висвячення, основними етапами служіння, отже – здійснюючи певну ідентифікацію) парохів деяких вінницьких церков, як-от: церкви Пресвятої Богородиці, Святого Миколая, Святого Великомученика Юрія, Святих Козьми і Дем'яна, Благовіщення Діви Марії та ін. Як очевидно і з цитованих автором документів, і з його висновків, парохі виступали певними посередниками між владою й громадою, а в обранні того чи іншого кандидата були однаково зацікавлені старости й містяни. Також автор з'ясовує парафіяльну й церковні обов'язки різного рівня духовенства (парохів, дяків та ін.), участь громад (зокрема, братств) у побудові й облаштуванні церков, шкільництві тощо.

Рівень освіченості вінницького духовенства А. Зінченко оцінює як досить низький (хоча і визнає, що ця оцінка не підкріплена належною кількістю джерел), а також вказує на перешкоди в здобутті освіти (мізерність доходів священників і податків парафіян), причиною й наслідком чого було те, що «статусне становище руської спільноти, а відтак і руських парафій і священників було помітно нижчим від панівної польської спільноти та духовенства державної Римо-католицької Церкви» (с. 165–166). Свої знання про рівень освіченості, місця навчання, освітні програми тощо А. Зінченко черпає і з документів (записів у клірових відомостях), і з досліджень, переважно праць польських істориків (Я. Бистрона, П. Станішевського, І. Водзяновської та ін.). У статистичному співвідношенні рівні освіченості духовництва Вінниці та її околиць виглядають так: академічний (вихідці з Київської академії, знавці класичних, польської і руської мов, священної історії, філософії, теології – 13,3%), високий (навчені латини й руської мови – 10%), середній (латина і руська з курсом риторики – 23,3%), задовільний (латина і руська – 16,7%), низький (домашня освіта чи навчання в прицерковній школі – 36,7%). Окрему увагу в праці присвячено питанням служіння й переступів вінницького духовенства, фактам виконання ним наставницької ролі щодо своєї пастви або, як те виявляли візитатори, недбалого ставлення до своїх пастирських обов'язків, грубості в спілкуванні з вірянами, пияцтва, бійок, відбування священниками реколекцій (виправних покарань) тощо. У параграфі про духовну мобілізацію вірян А. Зінченко досліджує способи поширення унії у XVIII ст., зокрема діяльність одного з чільних представників духовенства того часу – унійного єпископа, а згодом митрополита Леона Кишки. Водночас автор погоджується з думкою епархіальних істориків, які зазначали, що успішне просування унії було пов'язане не лише з її підтримкою державними інституціями Речі Посполитої та польською шляхетською верствою, а й із тим, що «унійна ієрархія зуміла розгорнути систему організаційних, навчальних і пропагандивних заходів, які охоплювали значну частину вірян» (с. 183). Окрему увагу приділено ролі вінницьких братств і їхньої діяльності в розбудові церков, шкіл тощо.

Третій розділ «*Вінницькі парафії в соціокультурному помеж'ї Правобережної України*» присвячений комплексу історико-культурних питань про Брацлавщину як простір конкурентності, унійну ієрархію й статус руської спільноти, релігійно-політичні особливості русько-польського помеж'я, болісної трансформації руської Церкви в Церкву російську. Історичну Брацлавщину з її осередковим містом Вінницею XVIII ст. А. Зінченко розглядає як географічно-культурний фронтір або, за його визначенням, помеж'я – «зону конкурентності спільнот, розмежування та протистояння, конфлікту і водночас взаємодії та культурних запозичень, відносного розмивання граней, у результаті чого відбуваються складні трансформації соціокультурних орієнтирів і соціально-рольових статусів спільнот» (с. 248). У випадку Брацлавщини, як і всієї Правобережної України XVIII ст., поняття помеж'я потребує певних уточнень, бо внутрішні відносини між національно-визнанневими спільнотами в Речі Посполитій (зокрема, українсько-польські), окрім соціальних, містили низку інших диспропорцій (культурних, мовних, релігійних та інших) і базувалися на імперсько-колоніальній моделі (як і згодом українсько-російські). «У багатонаціональній і багатовизнанневій Речі Посполитій панівною релігією був рим-

ський католицизм, а домінуючою культурою – польська культура» (с. 248), – цитує А. Зінченко польську історикиню Д. Вереду. Утвердження панівної релігії й домінуючої культури, окрім адміністративного тиску, а вірогідніше – витіснення (включно із задіянням репресивних механізмів) релігії й культури підпорядкованої, відбувалося через дискримінації за різними ознаками: мовною, культурною, етнічною та ін. (на дискримінаційні елементи релігійної політики Речі Посполитої А. Зінченко вказує в різних розділах). Дослідження А. Зінченка значною мірою руйнує усталене – у згоді з «політикою коректності» (насправді ж підчищення та підміни фактів і понять) – міф про гармонійне співжиття різних культур, націй і станів – і наголошує на його внутрішніх протиріччях не лише між спільнотами, а й усередині самих спільнот (наприклад, унійної). Зокрема, він зауважує глибоку неоднорідність унійної спільноти, її соціальну й культурну підпорядкованість, світоглядну роздвоєність і загалом говорить не про абстрактну «унійну церкву», а про різні соціальні прошарки всередині унійного духовенства. Хоча реальний соціальний статус вищого унійного духовенства й визначали його належність до шляхти (переважно сполонізованої), а отже, польської спільноти, всередині цієї спільноти воно мало статус другорядний. Авторитет унійних ієрархів не виходив за межі місцевих середовищ (шляхти й міщан), жоден із них не був наближений до королівського двору, не брав участі в його житті, а унійний митрополит як оборонець інтересів цієї Церкви перед державою й королем не мав місця (а отже, й голосу) в сенаті.

У контексті політики зросійщення кінця XVIII ст., яка несла «розчинення, поглинення, асиміляцію русько (українсько)-православної етноконфесійної самобутності російсько-православним обрядовіством» (с. 294), А. Зінченко вказує на суттєві відмінності руського (українського) православ'я від московського й говорить про Руську православну Церкву як про традиційну історичну Церкву руського (українського) народу: «православні віряни Правобережної України орієнтувалися на традиційну ідейно-обрядову систему Руської православної церкви, до якої належали їхні предки. Але організаційна та ідейно-обрядова системи Російської синодально-православної церкви були іншими» (с. 293), – стверджує він. Серед істотних відмінностей цих систем А. Зінченко вказує на мову богослужіння (у руській Церкві це грецька, церковнослов'янська, себто староболгарська з украплєннями «живої» розмовної мови), ідеї Христа-Спасителя і Матері Божої як Матері Руського краю (які суттєво відрізняються від московської ідеї православного Царя-богосця і Москви як Христового царства), культ Богородиці і Святого Миколая, традицію іконопису та ін. Зокрема, щодо останнього він зазначає: «Українській іконі не властиві надмірні аскетизм і символізм, типові для грецького та московського іконописань. Похмурий образ московського іконописання своєю суворістю нагадує щораз про необхідність скоритися вищій волі, втіленій в ідеї Царя-богосця. Ця символіка помітно відрізняється від світлого, сповненого євангельської молитовності руського іконописання, у кращих зразках якого втілено ідею сердечної молитви до Христа і Матері Божої» (с. 293).

Розділ четвертий «Руські парафії Брацлавщини у протистоянні церковних імперій» найбільший за обсягом і змістом: тут розглядаються комплекс проблем, пов'язаних із складністю і своєрідністю міжвизнанневих відносин на Правобережжі наприкінці XVII – на початку XVIII ст., досліджуються характерні риси діяльності церковно-адміністративних структур, участь Російської імперії в міжрелігійних конфліктах Речі Посполитої, акції Барської конфедерації у Вінниці, наслідки російської анексії міста і краю і, відповідно, поглинення вінницьких руських парафій Російською синодально-православною Церквою, долі організаторів приєднання і «тих, що не перейшли». Аналізуючи міжвизнанневі відносини Брацлавщини, А. Зінченко розглядає їх у широкому історичному контексті XVII–XVIII ст., коли вся Правобережна Україна була ареною військово-політичних змагань російської, польської, турецької держав, а також внутрішніх – міжрелігійних і міжстанових конфліктів, які спалахували з неймовірною швидкістю й охоплювали значні території та групи населення. Зокрема, він характеризує діяльність козацьких полковників Семена Палія та Самійла Самуся, волинського шляхтича Данила Братковського – останнього шляхтича-патріота Руського краю, за визначенням В. Антоновича; гетьмана Пилипа Орлика та ін. Перше десятиліття XVIII ст. А. Зінченко трактує як період нетривалої, однак суттєвої консолідації руської людності краю, коли «політична думка пасіонарної частини руського народу Правобережної України демонструвала низку радикальних ідей, спрямованих на ліквідацію польського панування в краї, відновлення козацького політичного устрою, ліквідацію шляхетського свавілля та релігійних утисків, а найрішучіша частина козацтва на чолі з полковником Самусем зрештою підтримала антимосковський визвольний похід гетьмана Пилипа Орлика» (с. 304). Згортання козацьких політичних проєктів, розгром повстань Палія й Самуся силами російського й польського військ, поразка походу Орлика та масові страти козацької старшини «створили нову соціально-політичну ситуацію в краї й уможливили реставрацію тут шляхетської маєткової системи, польського адміністрування

в різних царинах життя» (с. 306). Щоб пояснити низку подій, які відбулися наприкінці XVIII ст., А. Зінченко розглядає роль руської Церкви в загальних історичних процесах від 1620 р. (висвячення патріархом Теофаном православних єпископів), реформ Петра Могили до її поглинання Російською синодальною Церквою після російської анексії Речі Посполитої. Окремий сюжет його дослідження – процеси запровадження, а згодом – ліквідації унії, які він розглядає в рамках «культурного імперіалізму», а також діяльність унійних єпископів (Анастасія Шептицького, Флоріяна Гребницького, Філіпа Володковича та ін.). Загалом А. Зінченко говорить про дискримінаційний характер релігійної політики Речі Посполитої, а про діяльність унійної Церкви – як про одну зі складових польського колоніального проєкту – «імперського панування над широкими східними теренами, їхніми земельними, людськими та природними ресурсами» (с. 322), пояснюючи, як і чому переслідування і дискримінації використовували як приводи для російської інтервенції, а ідея «захисту православ'я» стала чільною ідеологією та політичним інструментом Російської імперії. Автор простежує генезу цієї ідеології, висвітлює низку втручань російських царів, від Петра Першого, у внутрішнє життя Речі Посполитої під егідою «захисту православ'я», указуючи на низку внутрішню опірність руської спільноти цій і подібним ідеологемам: «русська спільнота Брацлавщини, як і всієї Правобережної України, не була здатною до самостійно організованої далекосяжної дії, хоча подеколи й брала участь у хаотичних чи навіть вибухових протестних акціях», – підсумовує він. І додає: «Так і не сформували відповідних часові власних орієнтирів, вона перебувала у стані спільнотної ембріональності, в якому перетравлювала давні квазіполітичні видіння, й тому дедалі більше потрапляла від впливу російської імперської пропаганди» (с. 341). «Культурний імперіалізм» польської релігійної політики й породжена ним система соціального й релігійного приниження стали значними психологічними стимулами до насильства в добу Коліївщини, і це насильство, наголошує автор, мало потрійну природу (релігійну, соціальну, національну) і зворотний зв'язок.

Прикінцеві підрозділи дослідження присвячені участі духовенства Брацлавщини в релігійно-політичних протистояннях (польсько-українських, польсько-російських) 60–80-х рр. XVIII ст., що спричинили зміну релігійно-визнанневої панорами всього українського Правобережжя. Зокрема, автор з'ясовує ролі чільних агентів православної й унійної Церков, як-от: переяславського єпископа Мельхиседека Значко-Яворського, київського митрополита Феліціана Володковича, офіціала Григорія Мокрицького та ін., пов'язуючи релігійно-політичні процеси з індивідуально-біографічними чинниками (до того ж у діях і вчинках цих ієрархів, стверджує А. Зінченко, було багато нерозгаданого та суперечливого, а це завжди викликати зацікавлення й породжуватиме контраверсійні інтерпретації). Форми й методи боротьби між церковними ієрархами, як показує А. Зінченко, мало чим різнилися від феодальних війн, а сама боротьба, у якій були задіяні різні механізми (церковні, шляхетські, королівські інституції, військові підрозділи, суди різних інстанцій тощо), вирізнялася надзвичайною жорстокістю. Перекроювання, а згодом і остаточна зміна релігійно-визнанневої мапи Правобережжя відбулися після залучення до релігійних війн російських військ і їхньої участі в переведенні унійних парафій на православ'я (зокрема, через низку адміністративно-поліційних заходів). Це переведення, підсумовує автор, «не було поверненням до давньої Руської православної Церкви, а включенням до державної церковної структури, яка мала найпершим завданням утвердження лояльності до імперії та загальне зросійщення» (с. 413).

Аргументований і різнобічний аналіз історичних документів, явищ, подій і процесів із увагою до найменших, здавалось би, непомітних деталей, поданий у порівнянні, протичи зіставленні з висновками інших учених (попередників або сучасників) або через дискусію з ними, вигідно вирізняє працю А. Зінченка серед сучасних досліджень із історії Церкви. Як підсумок напрацювань у галузі церковної історії, багаторічної праці історика й архівіста, ця праця – одне з досягнень української історичної науки, що проливає світло на низку подій і процесів минулого та наближає нас до розуміння власної національно-культурної ідентичності.

Дата подання: 29 вересня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 6 жовтня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Василенко, В. Рецензія : «Небо над Богом»: руські парафії Вінниці у XVIII столітті. Зінченко А. Руські парафії міста Вінниці в XVIII ст./ Центр історії Вінниці. Вінниця: ТВОРИ, 2020. 492 с. *Сіверянський літопис*. 2021. № 6. С. 144–150. DOI: 10.5281/zenodo.5799582.

Цитування за стандартом АРА

Vasylenko, V. (2021). Retsenziia : «Nebo nad Bohom»: ruski parafii Vinnytsi u XVIII stolitti. Zinchenko A. Ruski parafii mista Vinnytsi v XVIII st./ Tsentri istorii Vinnytsi. Vinnytsia: TVORY, 2020. 492 s. ["Heaven over God": Russian parishes of Vinnytsia in the XVIII century. Zinchenko A. Russian parishes of Vinnytsia in the XVIII century. / Center of the Vinnytsia History. Vinnytsia: WORKS, 2020. 492 p.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6. P. 144–150. DOI: 10.5281/zenodo.5799582.

